

DR. HABIL. PINTÉR ÉVA PhD

ADJUNKTUS

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI KAR
PÉNZÜGYI ÉS SZÁMVITELI INTÉZET**DR. PINTÉR TIBOR PhD**

ADJUNKTUS

BUDAPESTI GAZDASÁGI EGYETEM
KERESKEDELMI, VENDÉGLÁTÓIPARI ÉS IDEGENFORGALMI KAR
KÖZGAZDASÁGI INTÉZETI TANSZÉKI OSZTÁLY

Magyarország integrációja az Európai Unióba – gazdasági és társadalmi megközelítés

Magyarország EU-s integrációjának legfontosabb lépéscsoportjai

Az integrálódás kifejezés elsődleges jelentése az idegen szavak szótára alapján egységesülés, beilleszkedés, egyes részek egyesülése egy egészé. Mindezek mellett beolvadást, hozzátartozást is jelent, amely jelentéstartam az adott szervezet – jelen esetben az Európai Unió és annak elődei – esetében az új tagok felvételét a tagállamok integráns részévé tételét is jelentheti.

A klasszikus értelemben vett integrációelméletek arra keresték a választ, hogy milyen törvényszerűségek találhatók az Európát újra egységessé tenni kívánó politikai és tudományos erők mögött (Bóka, 2001). Kiemelt szerepet kaptak ezekben az elméletekben a gazdasági erőforrások hatékony elosztásának és eloszlásának fontosságát hangsúlyozó neoklasszikus gazdaságtani módszertant maguknak valló irányzatok, amelyek azt feltételezték, hogy a gazdasági teljesítmény együttes, az alkotó országok mindegyikére vonatkozó emelkedése magával hozhatja a társadalmi struktúrák közeledését és a kulturális értékek kölcsönös elismerését is (Bache et al., 2011).

Mindezekkel szoros kapcsolatban állnak azok az iskolák, amelyek az integráció kezdeti szakaszában kaptak nagyobb nyilvánosságot és pragmatikus megnyilvánulási lehetőséget. Ezek azt mondják ki, hogy a kontinens történelmének második világháborút követő szakaszában szükség volt egyfajta politikai egységhangulat kialakítására. Ennek volt az első lépése, hogy a német és francia kontinentális nagyhatalmi szembenállást tompították a védelmi politikai szempontok tekintetében fontos vas- és acélipar közös ellenőrzés alá vonásával (Sey, 2008). Ezek mellett azonban a későbbi időszak-

ban egyéb, a gazdasági és nemzeti érdekérvényesítést középpontba állító elméletek is születtek a valóság magyarázására, ezeknek egy domináns csoportját nevezhetjük egyszerűsítő intergovernmentalista megközelítéseknek is (Pogátsa, 2009).

Megállapíthatjuk, hogy az európai integrációnak jelen tanulmány szempontjából a gazdasági vetületeit tartjuk fontosnak, mégis döntően politikai döntések és politikai ideológiák által vezérelt folyamatként tekinthetünk az Európai Unió fejlődésére. Éppen ezért bizonyos kérdések tárgyalásakor, valamint az összegző gondolatok megfogalmazásakor nemcsak szűken értelmezett gazdasági, hanem politikai, társadalomtudományi kategóriák is bekerültek a tanulmányba.

Magyarországnak az uniós tagság irányába vezető útját is jellemezte az, hogy természetesen döntően a politikai szuverenitás, valamint a gazdaságpolitikai beavatkozások és a piacgazdasági intézményrendszer kiépítése szerepelt a legfontosabb elérendő célok, megvalósítandó feladatok között. Magyarország Lengyelországgal egyetemben már az 1980-as évek végén felvette az intézményesített kapcsolatokat az EGK-val, az EU jogelőd intézményével (Losoncz, 2011).

A ma Visegrádi Csoportnak nevezett országcsoport négy országa (rövidítve: V-4-ek) annak ellenére csatlakozott egyszerre, 2004. május 1-jén az unióhoz, hogy nem egy időben és nem egyforma kilátásokkal vágtak neki a csatlakozási folyamatnak és a tárgyalásoknak. A politikai rendszer átalakulását követően először Magyarország és Lengyelország állt az EU-hoz való közeledés élére a Visegrádi Csoport mai országai közül. Csehország kettéválását követően Csehország és Szlovákia is beadta hivatalos csatlakozási kérelmét. Az úgynevezett keleti bővítés során eleinte két csoportba sorolták a csatlakozni kívánó országokat, ezt követően azonban olyan

döntés született, amelynek értelmében 2004-ben nyolc volt szocialista ország (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Lettország, Litvánia és Észtország) és két, korábbi társulási jogviszonyát szorosabbra váltó szigetország, Ciprus és Málta csatlakozott az Európai Unióhoz. A folyamatban egy ideig a később csatlakozandók között kezelt Bulgária és Románia pedig csak 2007-ben tudott csatlakozni. A 2013-ban az EU-ba belépő Horvátország már nem a keleti bővítés csoportjába sorolható, hanem az úgynevezett nyugat-balkáni országok közé.

A csatlakozási folyamatnak már ebben az időben is kiforrott jogszabályi és politikai gyakorlati háttere volt, amelyet egyfajta bővítési keretrendszerként lehet megragadni. Ebben a keretrendszerben kereskedelempolitikai preferenciák nyújtásával, társulási szerződések megkötésével és végrehajtásával, valamint előcsatlakozási alapokon keresztül nyújtott támogatási pénzzel intézményesítette az EU a közép-kelet-európai országok, köztük Magyarország kapcsolatrendszerét is a Közösséggel (Balázs, 2003).

Az állami kereskedelmet folytató – gyakorlatilag államszocialista berendezkedésű KGST országokkal szemben használta ezt a kereskedelmi védintézkedést az EU – országokkal szemben fenntartott intézkedések alkalmazásával felhagyott az EU, ezen túl pedig aszimmetrikus preferenciákat is nyújtott az országok, Magyarország felé is. Ez azt jelentette, hogy hamarabb bontotta le a vámfalakat a Közösség, mint a hozzá csatlakozni készülő államok (Losoncz, 2011).

Az úgynevezett második generációs társulási szerződések vagy új típusú társulási szerződések jelentették a jogi alapját a keleti bővítésnek, ezek gyakorlatilag igen csekély mértékben tartalmaztak ország-specifikus vonásokat, egy séma szerint felépített dokumentumok voltak.

Az előcsatlakozási forrásokat annak idején még nem egyetlen programba integrálták – ahogyan később a nyugat-balkáni államokkal kapcsolatban már a CARDS-rendszer és IPA-rendszerek azt megvalósították –, hanem több, a tényleges EU-tagság során is megtapasztalható finanszírozási csatornát tartottak fent.

Fontos persze azt is kiemelni, hogy ebben az időszakban fogalmazódtak meg az EU-ba igyekvőkkel szemben az úgynevezett Koppenhágai kritériumok, amelyek a belépni szándékozókkal szemben gazdasági jellegű, társadalmi és politikai kritériumokat fogalmaztak meg, mindezekon túl pedig az integrációval szemben is továbbfejlődési irányokat jelölt ki ez a dokumentum. Ezek a kritériumok a ma csatlakozni kívánókkal szemben is hatályban vannak (Pintér, 2016).

A csatlakozási tárgyalások 1998-ban kezdődtek meg Magyarország és több közép-kelet-európai ország – nem az összes 2004-es csatlakozó – valamint az EU között. 31 csatlakozási fejezetet kellett végigtárgyalni, itt bilaterális módon zajlottak az egyeztetések. Fontos kiemelni, hogy Magyarország számára az agrárium helyzete kulcskérdés volt, valamint azt is megjegyezzük, hogy a Németországgal ápolat kétoldalú kapcsolatok és nemzetállami érdekek több ponton is összecsaptak a tárgyalások során (Hettyey, 2017).

A tárgyalási fejezetek nagyon hasonlítottak a ma is használt 35 fejezetre, a csatlakozási folyamat során óriási jogalkotási feladatokat róttak ezek a tárgyalások a magyar

kormányzatra, hogy harmonizálttá tudják tenni a hazai jogszabályokat. Azt kiemelhetjük, hogy már 2004-re, sőt az ezredforduló környékére lassan integráns részévé vált Magyarország az EU-nak, legalábbis a gazdasági kapcsolatokat és a gazdasági-pénzügyi jogrendszert tekintve, ilyen módon ezen a területen 2004 csak egy adminisztratív időhatárnak tekinthető (Lentner, 2016).

A keleti bővítés dióhéjban történő bemutatása is rávilágít arra, hogy egyfajta hitelességi deficit jellemezte Magyarországot és az EU viszonyát már a csatlakozási tárgyalások során is. Egyáltalán nem méltányolta a Közösség, hogy hazánk sokkal régebről és sokkal intenzívebben építette kapcsolatait az EU-val mint a legtöbb közép-kelet-európai állam. A csatlakozási tárgyalások végén tehát rideggé vált a kapcsolat Magyarország és az EU között, ezt persze azon megrendítő erejű konfliktus előszeleként is értékelhetjük, amelyet 2010 után tapasztalhattunk már EU-tagként.

A gazdasági integráció kérdése azonban a fenti meghatározó problémakörnél jobban mérhető, mélyebben elemezhető kategória, ezért a következő fejezetben ezzel a problémakörrel foglalkozunk részletesen. Mivel a legtöbb esetben referenciaként, összehasonlításképpen a visegrádi országok vagy kiterjesztettebben a közép-kelet-európai államok integrációs trendjeivel is foglalkozunk, ezért a vizsgálódási időszak kezdete 1993 utánra esik, hiszen ekkor vált egymástól függetlenné Csehország és Szlovákia, a vizsgált időszak vége pedig az adatok fellelhetősége függvényében 2012 és 2017 között változik.

A magyar gazdaság integrálódása az Európai Unió egységes piacába

A magyar gazdaság uniós integrálódásának értékelése egyszerre jelent könnyű és nehéz feladatot. Azért lehet könnyűnek nevezni, mert az integrációs szakirodalom jelentős része szerint meghatározónak számít az, hogy egy adott ország külkereskedelmi kapcsolatai mennyire meghatározóak az adott gazdasági integrációt alkotó országok irányába, vagy egy feltételezett integrációs belső piac irányába (Palánkai et al., 2014). Azért nevezhetjük viszont nehéznek az értékelést, mert a gazdasági integráció mérésére egyes kutatóintézetek összetett mutatókat dolgoztak ki, ezek az eltérő mutatók pedig különböző tendenciákat mutathatnak az integráció vizsgálatakor, hiszen a mutatók sok esetben nem kizárólag szakmai, hanem normatív, ideológiai okok miatt mutathatnak elmozdulást.

Másrészt arra is rá kell mutatni, hogy magas fokú integrációra következtethetünk erőteljes gazdasági fejlettségi felzárkózás esetén (erőteljes reálkonvergencia), vagy akkor is, ha a belső területi gazdasági folyamatok a kiegyensúlyozottság felé mutatnak. Sőt, akkor is újabb vetületét ragadhatjuk meg a gazdasági integrációnak, amennyiben bizonyos gazdaságpolitikai, például költségvetési politikai szinten vett közeledés, harmonizáció figyelhető meg a csatlakozott és a befogadó fél között. Mindemellett az is meghatározó kérdés, hogy Magyarország relatív pozíciója a vele egyszerre belépett vagy hozzá hasonló fejlettségi szintű országokhoz viszonyítva milyen képet vetít elénk.

A fentebb kiemelt kérdések szinte mindegyikével foglalkozunk a tanulmányban, az intézményi fejlődést mérő mutatóknak viszont csak kis szerep jutott a mostani elemzésben, a területi, regionális fejlődés pedig teljes egészében kimaradt a tanulmányból, mivel pillanatnyilag a nemzetgazdasági szint jelenti a lokalitás egységét.

Külkereskedelem

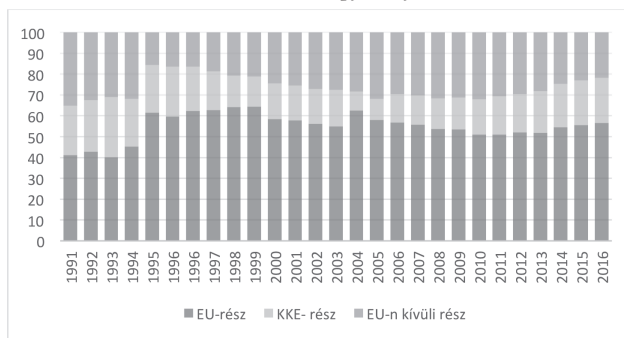
Magyarország külkereskedelmi irányultságát vizsgálva arra térünk ki az írásban, hogy az ország importja és exportja milyen mértékben kötődik az EU-hoz. A tendenciákat szemléltető diagramokon megkülönböztettük a régi EU-tagokkal és az újabb EU-tagokkal fenntartott kereskedelmi kapcsolatokat, hiszen a csatlakozás előtt döntően a régi 15 tagállammal fenntartott kapcsolattal lehet megragadni az integrálódást. Azt is fontos azonban kiemelni, hogy pótlólagos csatlakozási kritériumként megfogalmazódott az EU irányából, hogy az újonnan csatlakozó országok egymás közötti kereskedelme is váljon intenzívebbé (Losoncz, 2011).

Az alábbi ábra azt mutatja meg, hogy 1991-től kezdően (ezen az egy területen, a külkereskedelem mutatóiban korábbi kezdési dátumot alkalmaztunk) a Magyarországra érkező áru- és szolgáltatásexport milyen arányban oszlott meg az EU régi tagállamai, Közép-Kelet-Európa országai (tágabb kategória a V-4-eknél) és a világ többi része között. Jól kivehető a diagramból, hogy szinte az időszak teljes egészében Nyugat-Európa szerepel a legnagyobb részarányal az importban, mindemellett azonban az újonnan csatlakozó EU-tagok is egyre nagyobb részben szállítanak be hazánk piacára.

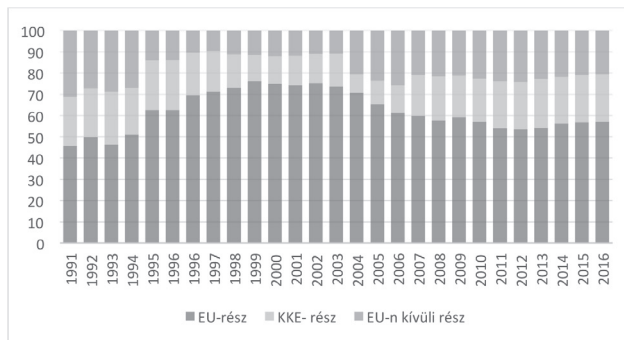
Módszertanilag fontos megjegyezni, hogy 2004-et követően úgy képezte a KSH az export és import adatokat, hogy az EU-15-ön felüli országokat egységesen új EU-tagnak kezelte, míg a korábbi években a „közép- és kelet-európai országok” kifejezés szerepelt a kimutatásokban, ezt a két megnevezést szinonimaként kezeltük, vagyis nem szűrtük ki az esetleges átfedéseket, vagy „*át nem fedéseket*”. Mindez magyarázatként szolgálhat arra, hogy pontosan 2004-ben jelentkezik egy komolyabb csökkenés a térségi országokkal folytatott kereskedelemben. Az import esetében az EU-n kívüli rész egyetlen esetben sem éri el a 40%-ot, 2004-et követően pedig egyértelműen növekszik is a régi és új EU-tagokból érkező import aránya, amely rámutat arra, hogy fokozódott hazánk gazdaságának integrálódása az egységes belső piacba e tendencia szerint.

Amennyiben figyelembe vesszük, hogy az integrációs elméletek bizonyos küszöbértékeket, küszöbszázalékokat neveznek meg az integrálódás fokának mértékére, akkor teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy a kilencvenes évek közepe óta egyértelműen integráns részét képezi Magyarország az EU gazdaságának, az importot figyelembe véve. *Palánkai Tibor* 2010-ben megjelent tanulmányában úgy fogalmaz, hogy akkor lépi át a minimális függési küszöböt egy integráció, ha a belső kereskedelem átlépi az aggregált GDP 10%-át. Elemzésünkben más összefüggésben jelentkeznek az ennél jóval magasabb százalékos értékek, mégis megfogalmazhatjuk, hogy mélyen integrálódtunk az EU piacába és átlépjük a függési

1. ábra
Magyarország importjának százalékos megoszlása a régi EU-tagok, Közép-Kelet-Európa új EU-tagállamai és az EU-n kívüli államok között
Forrás: KSH adatai alapján saját számítás

2. ábra
Magyarország exportjának százalékos megoszlása a régi EU-tagok, Közép-Kelet-Európa új EU-tagállamai és az EU-n kívüli államok között
Forrás: KSH adatai alapján saját számítás

küszöböt is. Mindezt csak megerősíti az a tény, hogy globális összehasonlításban is kifejezetten nyitott kis gazdaságnak számít hazánk, ami világviszonylatban is igen komoly globalizációs, integrációs fokot jelent, annak előnyeivel és hátrányaival.

A fent megállapítottakat természetesen csak megerősíti az, ha az export alapján vizsgáljuk az integrálódást, egyértelműen kirajzolódik, hogy a kilencvenes évek közepétől a Magyarországról kiáramló áruk és szolgáltatások felvevőpiaca az EU-tagok köréből került ki. Figyelemre méltó az, hogy a fentebb említett módszertani ok miatt itt is egyfajta cezúrát jelent a 2004-es esztendő, hiszen a régiós országok aránya jelentős csökkenést mutat, az EU-n kívüli országok esetében ugyanakkor nem jelenthetjük ki, hogy egyértelmű tendencia jelentkezne, inkább egyfajta ciklikus hullámozás határozza meg az ide irányuló exportunkat. Az EU-n kívüli országok 20-25% közötti részaránya rámutat arra, hogy inkább túlságosan is jól sikerült az unió gazdaságába való integráció, hiszen nem jellemzi a gazdaságunkat egy egészséges diverzifikáció külpiaicainkat tekintve. Ismerve azt, hogy a legutóbbi nagy világgazdasági válságot közvetlenül megelőzően, majd azt követően pontosan Európa és az EU volt a legnagyobb gazdasági vesztes a világ nagyrégiói közül, kijelenthetjük, hogy szükséges lenne külgazdasági kapcsolataink nagyobb fokú diverzifikációja. Az egyre szorosabbá váló gazdasági kormányzási összekapcsolódás, valamint a többé-kevésbé

szinkronizálódó EU-s növekedési ciklusok – bizonyos években egy-egy ország tud csak 2-3 százalékpontnál nagyobb GDP-növekedési eltérést produkálni az EU-átlaghoz képest és nem is mindig felfelé – azt vetítik előre, hogy a külkereskedelmi mintázatunk aktívabb gazdaságpolitikai beavatkozási rutint igényel.

Az integrálódás tendenciái az FDI áramlást tekintve

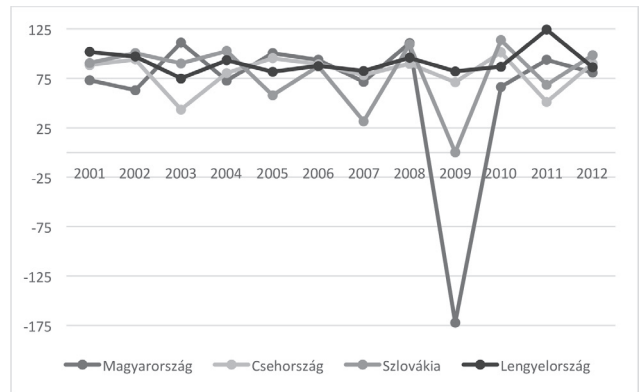
Magyarország EU-ba való integrálódásának jelzőjeként lehet arra is tekinteni, hogy az ország mennyire integrálódott a külföldi működő tőke-áramlás globális folyamatába. Természetesen azt is felvethetjük volna nyitó kérdésként, hogy a globális átlagot tekintve milyen tőkeáramlási intenzitás jellemző Magyarországra, jelen tanulmány keretein belül azonban csak arra térünk ki, hogy mekkora a Magyarországra irányuló FDI-on belül az EU aránya, valamint ennek alapján a V-4-ekkel vetjük össze hazánkat. Alapvető információnak vesszük, hogy Magyarország döntően tőkeimportáló ország, éppen ezért a tőkét ide investáló országok számítanak vizsgálándónak, bár az is érdekes kérdésfelvetés lenne, hogy a tőkeexportunk milyen irányban és céllal zajlik, összefüggésbe hozhatóak-e például törekvéseink az EU bővítési stratégiájával vagy inkább a hasonló fejlettségi szintű országok jelennek-e meg az exportban.

Az alábbi táblázat a jelenleg az UNCTAD-nél elérhető adatokat összegzi Magyarországra vonatkoztatva. Az utolsó sor adataira tekintve egyértelművé válik, hogy az EU-ból, döntően annak régi tagországaiból áramlik Magyarországra a legtöbb működőtőke. Technikai kiegészítésként megjegyezhetjük, hogy 100%-nál nagyobb és negatív előjelű értékek is szerepelnek a táblázatban. Ez annak köszönhető, hogy például 2009-ben jelentős negatív egyenleget ért el a tőkebeáramlás, vagyis kivonták a tőkét hazánkból a válság hatására, míg az EU bizonyos esetekben vett 100% feletti részesedése arra mutat rá, hogy a világ más régióival szemben negatív beáramlás jelentkezett például 2008-ban, de az EU-ból akkor még pozitív tőkeáram jelentkezett. Mindezek a megjegyzések a következő ábrákra is igazak, hiszen a többi visegrádi ország is hasonló tendenciákat élt meg, bár kisebb volt a változások intenzitása.

Amennyiben a visegrádi országok FDI-beáramlási áramára fordítjuk figyelmünket és az EU részarányát szeretnénk kifejezni, akkor a következő ábra segíti munkánkat. Az ábrából jól kivehető, hogy minden egyes ország esetében az EU

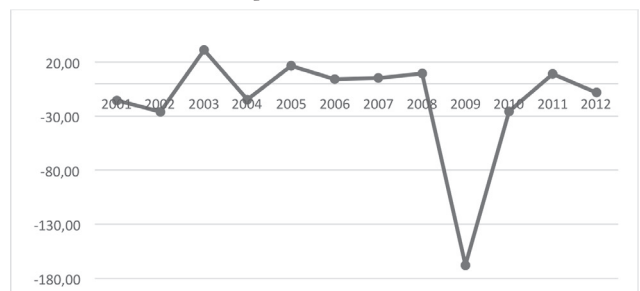
3. ábra
A visegrádi országok EU-ból származó FDI beáramlása százalékban kifejezve

Forrás: UNCTAD bilateral statistics alapján saját számítás.
<http://unctad.org/en/Pages/DIAE/FDI%20Statistics/FDI-Statistics-Bilateral.aspx> (letöltve: 2017. 11. 06.)

4. ábra
Magyarország eltérése százalékpontban kifejezve a visegrádi országok EU-ból származó átlagos FDI beáramlásához képest

Forrás: UNCTAD bilateral statistics alapján saját számítás.
<http://unctad.org/en/Pages/DIAE/FDI%20Statistics/FDI-Statistics-Bilateral.aspx> (letöltve: 2017. 11. 06.)

jelenti a legnagyobb működőtőke kibocsátót, küldőt. Természetesen feltűnő, hogy Magyarország szenvedte el 2009-ben a legnagyobb tőkekimenekítést EU-relációban, mindemellet azonban azt is meg kell jegyezni, hogy nagyjából azonos kategóriába sorolhatóak százalékos értékeik alapján az országok, azon megkötéssel, hogy Csehország a legstabilabb képet mutatja, kiugró értékek nélkül.

Magyarország térségen belüli, a visegrádiakhoz viszonyított relatív helyzetét talán még jobban kifejezi a következő ábra, amely az FDI-inflowban, beáramlásban mért térségi átlagos EU-részarányhoz képest vett eltérést mutatja Magyarországra számolva. Jól látható, hogy az időszak jelentős

1. táblázat
A Magyarországra érkező FDI-beáramlásból az EU-ra jutó részarány 2001 és 2012 között

A beáramló FDI millió dollárban	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Összes beáramló FDI (inflow)	3936	2994	2137	4266	7709	6818	3951	6325	1995	2202	5842	13769
EU-ból beáramló FDI (inflow)	2883	1882	2377	3102	7755	6398	2831	7008	-3440	1464	5465	11140
EU részaránya %-ban	73	63	111	73	101	94	72	111	-172	66	94	81

Forrás: UNCTAD bilateral statistics. <http://unctad.org/en/Pages/DIAE/FDI%20Statistics/FDI-Statistics-Bilateral.aspx> (letöltve: 2017. 11. 06.)

részében a térségi átlagnál erőteljesebb részarányt képviselt Magyarországon az EU, mint ide működőtökét küldő entitás. Mindez 2008 és 2011 között azt is eredményezte, hogy a nagyobb kitettségünkben eredő kockázat veszteséggé változott, hiszen komoly EU-relációjú tőke kivonás zajlott Magyarországon. Utóbbi mozzanat természetesen nem függetleníthető az abban az időben tetőző gazdasági válságtól, valamint a későbbiekben történő nem szokványos gazdaságpolitikai megoldások, szektorális különadók is erőteljes válaszreakciókat váltottak ki. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Magyarország a tőkebeáramlás tekintetében is erőteljesen kapcsolódik az Európai Unióhoz.

A tőkeáramlás motivációinak meghatározása, a tőkeáramlás által érintett szektorok azonosítása, valamint akár a vállalati felvásárlások hatásainak felmérése szintén további réteget jelenthetné az integrációs vizsgálódásnak (Kucséber, 2014).

Jelen tanulmány keretei között maradván azonban rögzíthetjük, hogy Magyarország integrációja tőkeáramlás szempontjából is megtörtént már a csatlakozás előtti években is, sőt a csatlakozás utáni időszakban sem nőtt az EU részaránya. Ez utóbbi nem jelent kudarcot, ugyanis a külkereskedelem mellett ebben a kérdésben is megállapíthatjuk, hogy a diverzifikáció kívánatos cél lenne Magyarország szempontjából, nem jelentene szolidaritási, integrációs deficitet hazánk és az EU kapcsolatában.

A KOF globalizációs indexében mért integrálódás

Az integrálódás mérésére és az integráció fokára komplex mutatókat is kidolgoztak az évtizedek folyamán. Mivel az EU-tagság elérése politikai döntés, ezért a politikai és társadalmi intézmények fejlettségét, integrálódását is számszerűsítik bizonyos kutatóintézetek. A politikai és társadalmi intézmények fejlettségének mérésére nagy mennyiségű mutatót alkalmazhatunk, például a World Justice Project által képezett Open Government Index-et, a Világbank által publikált Worldwide Governance Indicator mutatóit, vagy ahogyan arra egy hazai tanulmány (Ágh, 2012) rámutat a Bertelsmann Transformation Index, az OECD SGI-mutatói, az Economist Democracy Index mutatója is meghatározza a politikai intézmények fejlettségének mérését. A gazdasági fejlettség számszerűsítését sem csak kizárólag az egyszerűbb SNA-mutatókkal végezhetjük el, a különböző versenyképességi indexek és a nemzetközi kereskedelem hozzáadott érték mutatói árnyaltabb képet festhetnek egy ország gazdasági állapotáról. Döntően azonban az SNA-mutatókkal mérhetjük a gazdasági teljesítményt, ezen kívül pedig a megítélésünk szerint a KOF globalizációs index közelíti legjobban egy ország integrálódásának leírását.

A svájci központú KOF – Konjunkturforschungsstelle – évenként publikálja az úgynevezett KOF globalizációs indexet. Az index gyakorlatilag egy 0-tól 100-ig terjedő skálán mutatja be adott országok „globalizációs fokát”. Minél nagyobb az értéke, annál erőteljesebben globalizálódott, annál inkább integrálódott a globalizációs folyamatokba az ország. Ha konkrétan kifejezzük a mutató jelentését, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy egy ország világgaz-

dasági nyitottságának leírására szolgál a mutató. Éppen ezért a kisebb országok jellemzősen előkelő helyen szerepelnek a rangsorban.

A mutató három nagyobb pillérből épül föl (Gygli et al., 2018). Az egyik pillér a globalizációs folyamat gazdasági lábát írja le, 36%-os súllyal esik latba a végső index értékében. A külkereskedelmi adatokat, az FDI áramlási adatokat, tőkeáramlási mutatókat vesznek alapul számításakor. Mindezen túl a vámfalak magassága és a tőke- valamint importkorlátozás számít bele ebbe a pillérbe.

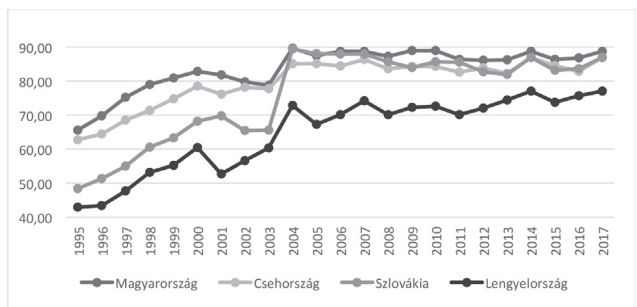
A második pillér a társadalmi aspektusokat veszi számításba. Ez a mutató leginkább vitatott építőköve 38%-os súlyt tesz ki. Az internethasználat gyakorisága, a külföldi népesség nagysága, az olvasott újságok és könyvek darabszáma alapján számítják értékét, úgy, hogy például az országban található McDonald’s éttermek száma vagy IKEA áruházak száma is növeli a mutató értékét. A felsorolásból is látszik, hogy miért éppen ezt a pillért vehetjük legkevésbé komolyan.

A harmadik pillér a politikai globalizáció elnevezést viseli, 26%-os súllyal szerepel a mutatóban. A nemzetközi szervezetekben való tagságok, az ENSZ BT misszióiban való részvétel, nemzetközi egyezmények ratifikálása és az országban levő nagykövetségek száma növeli a pillér értékét.

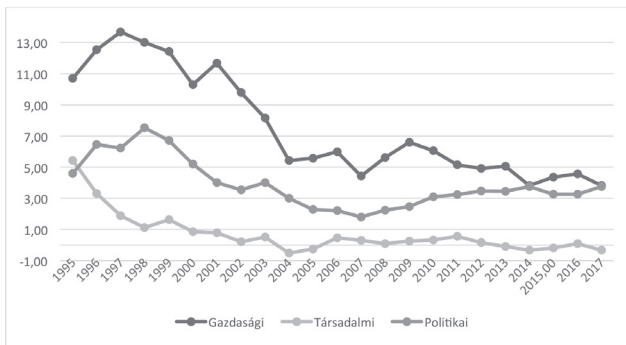
A következő ábra mellé kiegészítésként megjegyezzük, hogy Magyarország az összesített KOF globalizációs index, valamint a gazdasági globalizáció tekintetében is jellemzően a világ első 10 országa között szerepel, amellyel mindig maga mögé utasítja a visegrádi országokat. Az ábráról azt is leolvashatjuk, hogy 1995-től folyamatosan hazánk kapta a legmagasabb osztályzatot, Lengyelország önmagában mérete miatt pedig mindig a legalacsonyabb értéket érdemelte ki. Mind ezt reálisan értékelve arra a következtetésre juthatunk, hogy Magyarország az EU-s integráció időszakában folyamatosan élenjáró volt a gazdasági nyitás és liberalizáció tekintetében. Egyértelműen kijelenthetjük azt, hogy már 2004 előtt elértük az a szintet, amellyel az EU és a Nyugat integráns részeként lehetett ránk tekinteni, nem függetlenül attól, hogy Magyarország erőn felül sokat vállalt piacainak megnyitásával.

Magyarország integrációs teljesítményét és törekvéseit a lenti ábrán is jól nyomon lehet követni. Amennyiben a visegrádi országok átlagos gazdasági, társadalmi, politikai mutatóinak értékeihez viszonyítjuk a magyar értékeket, egyértelműen látszik, hogy átlag feletti teljesítményt nyújt

5. ábra
A KOF gazdasági globalizációs indexének értékei a visegrádi országokra 1995-től 2017-ig
Forrás: A KOF hivatalos oldala: <http://globalization.kof.ethz.ch/> (letöltve: 2017.11. 09.)

6. ábra
Magyarország eltérése a V-4-ek átlagától a KOF három pillérére számolva, indexpontban kifejezve
Forrás: A KOF hivatalos oldala alapján saját számítás: <http://globalization.kof.ethz.ch/> (letöltve: 2017. 11. 09.)

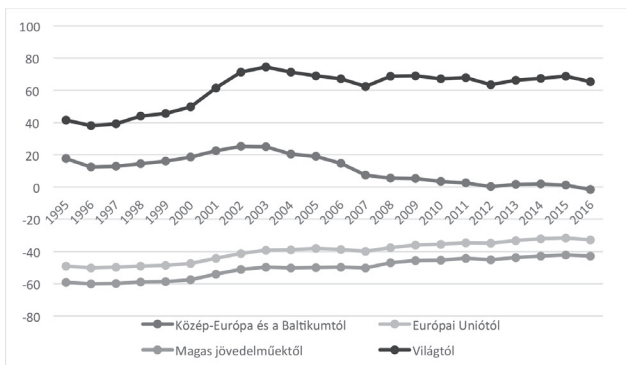
tott hazánk. 2004 után már közelít minden tekintetben a visegrádi átlaghoz Magyarország, a társadalmi vetületeket tekintve pedig minimálisan el is marad attól. Itt is ki kell azonban arra térnünk, hogy egy jól megragadható meg nem értettség és bizalmi deficit jellemezte Magyarországot és az EU viszonyát a csatlakozáshoz közeli évektől kezdődően, mindez pedig bizonyos fokú és indokolt elfordulást eredményezett az integrátorral szemben.

Reálgazdasági konvergencia és gazdaságpolitikai integráció

A reálgazdasági konvergencia is lehet egyfajta mércéje egy ország gazdasági integrációs fokának. Nyilvánvalónak tűnik, hogy ebben az esetben azt kell megvizsgálnunk, hogy az EU, esetlegesen az eurozóna jóléti színvonalának milyen értékét érte el Magyarország. Emellett azonban arra is indokolt kitérni, hogy a közel azonos fejlettségi szintet elérő térségi országok átlagos életszínvonalához képest hogyan viszonyul a szóban forgó időszakban Magyarország.

A fenti ábra bemutatja, hogy a világ átlagához képest inkább magasabb színvonal jellemzi Magyarországot, valamint 2009 utáni időszakban a valós célként kitűzött EU-átlaghoz és a magas jövedelmű országok átlagához képest is történt

7. ábra
Magyarországnak a Világbank által megnevezett ország-csoportjaitól való jóléti színvonalbeli százalékos eltérése az vásárlóerő-paritáson vett egy főre jutó GDP alapján
Forrás: A Világbank adatai alapján saját számítás

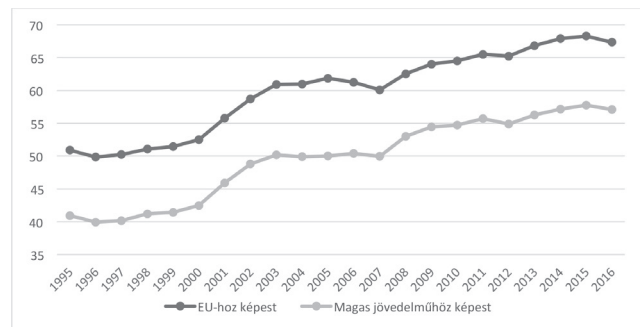
bizonyos szintű felzárkózás. Fontos azonban megjegyezni, hogy a hasonló adottságokkal rendelkező Közép-Európa és a Baltikum államaihoz képest gyengült hazánk pozíciója, főleg 2003-2004 után, pontosan EU-s csatlakozásunk után vált országunk térségi vezetőből átlagos térségi országgá a jóléti színvonal tekintetében. Az úgynevezett magas jövedelmű országoktól ma is közel negyven százalékkal marad el a magyar egy főre eső GDP mutatója, az EU-tól is hátrányosul 30%-kal. Mindez egyfajta paradoxonként is értelmezhető, hiszen Magyarország a Világbank besorolása alapján a magas jövedelmű országok közé tartozik.

Az EU és a magas jövedelmű országok tehát egyfajta életszínvonal-célként lebegnek a magyar társadalom és gazdaságpolitika szeme előtt, hozzájuk képest történt egyfajta felzárkózás Magyarországról. Azt azonban meg kell említeni, hogy a legerőteljesebb felzárkózás 1998 és 2003 között zajlott, valamint 2011 után szintén tanúi lehettünk egy hasonló folyamatnak. Az EU-csatlakozást követően viszont évekig stagnálás, az EU-hoz viszonyítva visszaesés is jellemezte Magyarországot, ahogyan a következő ábra is szemlélteti ezt.

A későbbi ábráink során is feltűnő lesz, hogy pontosan 2003-2004 környékén történt egy olyan fordulat hazánk gazdasági fejlődésében, amellyel erodálódott korábbi kiemelt pozíciója. Mindez a magyar emberek és társadalom számára csalódottságot, kiábrándultságot okozott az EU-val és a globalizációs folyamatokkal szemben is.

Konkrétan a visegrádi országokra nem képez átlagos mutató a Világbank, ezért saját magunk készítettük el a négy ország átlagos egy főre jutó GNI mutatóját, az attól vett eltérést mutatja meg a lenti ábra. 2004 előtt nem képezték Szlovákiára GNI-t, ezért csak innentől végeztük az elemzést. Jól látható, hogy közvetlen versenytársainkhoz és partnereinkhez

8. ábra
Magyarország jóléti színvonala egy főre jutó vásárlóerő-paritáson vett egy főre jutó GDP alapján az EU és a magas jövedelmű országok átlagához képest, százalékban kifejezve
Forrás: A Világbank adatai alapján saját számítás

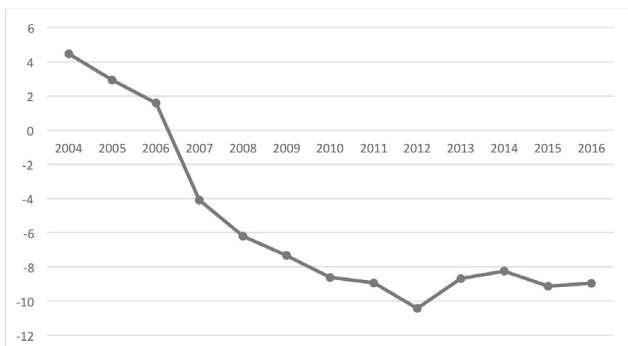
képest 2005 után egyértelműen leszakadás jellemezte viszonyunkat, ez a pálya egészen 2012-ig tartott, de azt követően sem tudott erőteljesen felzárkózni hazánk a visegrádiakhoz képest, ami az elsődleges jövedelemáramlási egyenleggel való korrekció utáni jövedelmeket illeti.

A fiskális politikai integráció esetében kiindulópontként megállapíthatjuk, hogy az alábbi tendenciák figyelembevételével, értékelésével tudjuk jellemezni a területet: a maastrichti konvergencia-kritériumoktól való eltérés mértéke az

9. ábra

Magyarország egy főre eső, vásárlóerő-paritáson vett GNI értékének eltérése százalékpontban a Visegrádi Csoport átlagos egy főre eső GNI értékéhez képest

Forrás: A Világbank adatai alapján saját számítás

adott mutatókban; a belépés előtti és a belépés utáni fiskális politikai teljesítmény összevetése Magyarországon; a térség országaival, hasonló fejlődéspolitikai örökséggel rendelkező országokkal való összevetés.

Annak ellenére fontosnak tarthatjuk a maastrichti-kritériumoknak való megfelelést, hogy tudjuk: nem történt meg egy ország esetében sem 2004-ben az euró azonnali, kétoldalú megegyezéssel történő bevezetése. Fontos megemlítenünk viszont, hogy Magyarország és a többi, keleti bővítésben érintett ország jogi szinten elfogadta, hogy nem élhet a derogáció, valamint az opt-out és egyéb, monetáris és gazdaságpolitikai integráción kívül maradási eredményező eszközzel, vagyis közvetlen euró-bevezetési perspektívával rendelkezik. Mindezen túlmenően pontosan a legutóbbi nagy pénzügyi-gazdasági válság kapcsán láthatjuk, hogy egyfajta fegyverzettségi-, megbízhatósági-, stabilizációs horgonyként tekintettek ezekre a referencia-értékekre a nemzetközi piaci és politikai szereplők is.

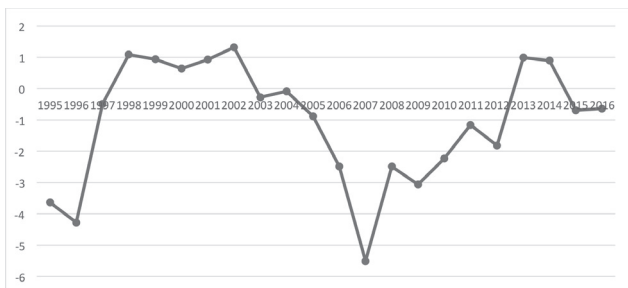
A tanulmány eme részében a fiskális politikai teljesítmény tekintjük át, éppen ezért döntően a költségvetési deficit, valamint az államadósság arányának alakulásával foglalkozunk, Magyarország viszonylagos helyzetét azonosítva, valamint egyfajta elemzési átmenetet is biztosítunk a korábbiakkal, a GDP-növekedési ráták és a költségvetési politika kapcsolatát elemezve.

A fenti ábra megmutatja, hogy a visegrádi országok átlagához képest a magyar gazdaság növekedési üteme mikor volt

10. ábra

Magyarország éves reál GDP-növekedési ütemének eltérése a V-4 országok átlagától százalékpontban kifejezve

Forrás: A Világbank adatai alapján saját számítás

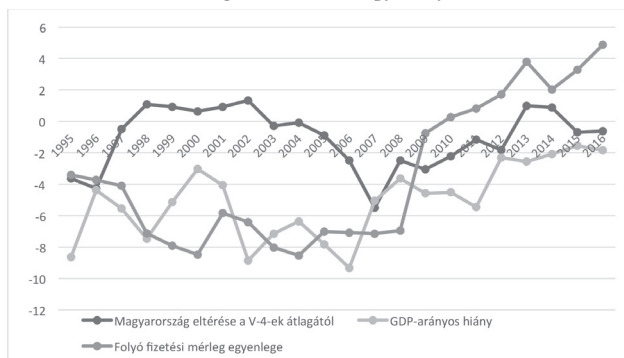
átlag feletti vagy az alatti. Jól láthatóan itt is 2005 és 2008 között jelentkezik egy olyan időszak, amely leszakadást generált a térséghez képest, ez pontosan a csatlakozás utáni években történt, ahogyan már rámutattunk korábban. Nagyon fontos azonban azt is megvizsgálni, hogy a fiskális politika oldalán jelentkezett-e az adott ciklusokban egy logikus vagy nem logikus kapcsolat a költségvetési fegyelem és a relatív növekedési adatok között. Az is kiemelt terület, hogy a gazdaság növekedési teljesítménye milyen kapcsolatban van az ország külpiaci pozíciójával.

A fenti ábra egy paradox helyzetre mutat rá. Pontosan abban az időszakban volt nagyon magas a GDP-arányos hiány hazánkban, amikor a növekedési adatok is alacsonyak voltak a visegrádiakhoz képest. Ebben az esetben mindenképpen fontos megjegyezni, hogy a nem fegyverzett költségvetés növekedést serkentő hatásaiból semmit sem tudott a gazdaság hasznosítani térségi összevetésben, vagyis úgy élt meg Magyarország relatív gazdasági életszínvonalbeli lecsúszást, hogy közben a költségvetési fegyelmet sem tudta tartani. Nem mulaszthatjuk el felhívni az olvasó figyelmét arra a tényre, hogy a legutóbbi nagy válság előtt a világ egészére, köztük az újonnan csatlakozó országokra jellemző volt a dinamikus gazdasági növekedés, ezzel együtt pedig a könnyű

11. ábra

Magyarország éves reál GDP-növekedési ütemének eltérése a V-4 országok átlagától, valamint a magyar költségvetés GDP-hez viszonyított hiánya és a folyó fizetési mérleg GDP-hez viszonyított egyenlege, százalékpontban kifejezve

Forrás: A Világbank adatai alapján saját számítás

forrásbevonás is jellemző volt. A válság utáni időszakban Európába már nem tért vissza ez a dinamikus növekedés – talán időrendben Lengyelország és Románia lehet ellenpélda –, Magyarország abszolút értelemben a korábbihoz képest kisebb növekedési rátákkal is felülteljesített 2012 után, ebben az időszakban azonban már sokkal több áldozattal járt a többleteljesítmény elérése, a pénzpiacok és tőkepiacok csak lassan szavaztak újra bizalmat a kényszerpályán mozgó magyar gazdaságpolitikának.

A reálgazdasági és gazdaságpolitikai integráció vizsgálatok arra is felhívjuk a figyelmet, hogy egy ország nem – Magyarországra ez a fentiek alapján hatványozottan igaz – izolálható a világ többi részétől. Éppen ezért a folyó fizetési mérleg jellemzőit is bemutatjuk. A fenti ábra tanúsága szerint a mérleg az időszak második felében, amikor javult a relatív helyzetünk, erőteljes aktívumba váltott át, amely segíthette a

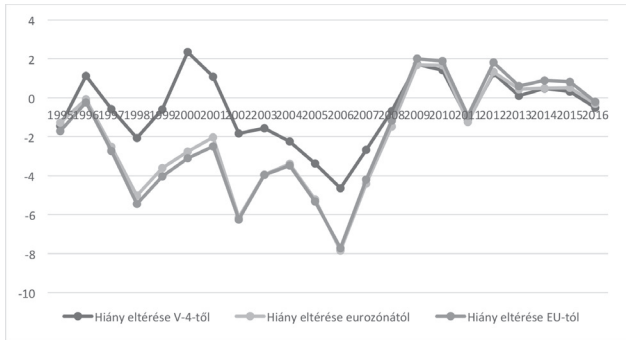
kedvező növekedési adatok megszületését is, mindebben szerepe lehetett hazánk uniós tagságának is, ellenben kétséges, hogy a forint erőteljes leértékelődése nélkül is végbemehetett volna-e a folyamat. Ilyen módon kedvező adottságként tekinthetünk ebben az időszakban a saját deviza meglétére.

A fejezet további részében a költségvetési hiány GDP-hez viszonyított %-os értéke, a bruttó államadósság GDP-hez viszonyított aránya, valamint a folyó fizetési mérleg GDP-hez viszonyított aránya játssza a főszerepet. Az első kettő kontinentális és térségi kontextusba helyezése egyfajta fiskális politikai integrációs mutatóként szolgálhat, az utóbbi mutató pedig azért került bele végül az elemzésbe, mert a magyar gazdaság külfölddel fennálló reálgazdasági helyzetének legfontosabb mérőszámaként tekinthetünk rá.

12. ábra

Magyarország GDP-hez viszonyított költségvetési hiánya százalékpontban kifejezett eltérése a V-4-ek, az eurozóna és az EU átlagától

Forrás: Az IMF WEO 2017. októberi kiadásának adatai alapján saját számítás

A magyar költségvetés relatív helyzetét mutatja be a fenti ábra. A viszonyítási pontokat a visegrádi országok átlaga, az eurozóna országok átlaga és az EU egészének átlaga adja. Megállapíthatjuk, hogy sajnos az időszak jelentős részében nagyobb volt a költségvetés hiánya a referenciáknál, amelyben csak 2010-et követően állt be jelentős változás, jelezve azt, hogy a költségvetési fejelem fenntartása tekintetében egy irányváltás jelentkezett a magyar költségvetési politikában. Ezt az önmagában pozitív fordulatot azonban nem tudta teljes mértékben kiaknázni Magyarország, például az államadósság csökkentése tekintetében sem.

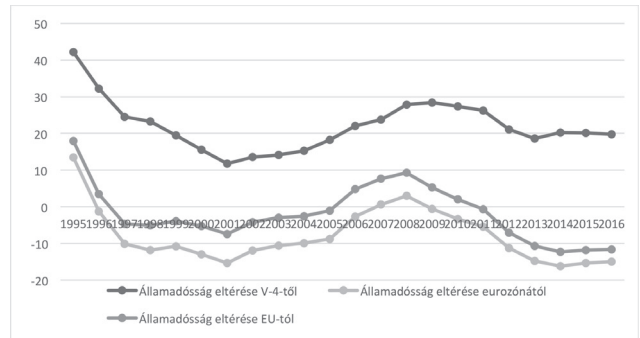
A következő ábra már az állami szféra GDP-hez viszonyított bruttó eladósodottságának relatív helyzetét mutatja. Levonhatjuk azt a következtetést, hogy hazánk mindmostanáig átlagosan 20 százalékponttal eladósodottabb térségi társaihoz képest, az eurozónához és az EU-hoz képest azonban mindenképpen jelentősen javult helyzetünk, mivel mára kevésbé jellemző hazánkra az eladósodottság, a kétezres évek derekán még e másik két átlaghoz képest is magasabb volt a mutató értéke. Ez utóbbi azért jelent nagy hiányosságot, mert ilyen mértékű eladósodottság csak fejlett gazdaságokra vagy bizonyos fejlődő országokra jellemző. A konszolidáció szemlátomást megindult, de ezen a téren már sokkal kisebb mértékű volt a gazdaságpolitika eredményessége.

A külfölddel folytatott áru- és szolgáltatás-kereskedelem (kiegészítve természetesen ezeket a tőkeáramlási és egyéb

13. ábra

Magyarország GDP-hez viszonyított államadóssága százalékpontban kifejezett eltérése a V-4-ek, az eurozóna és az EU átlagától

Forrás: Az IMF WEO 2017. októberi kiadásának adatai alapján saját számítás

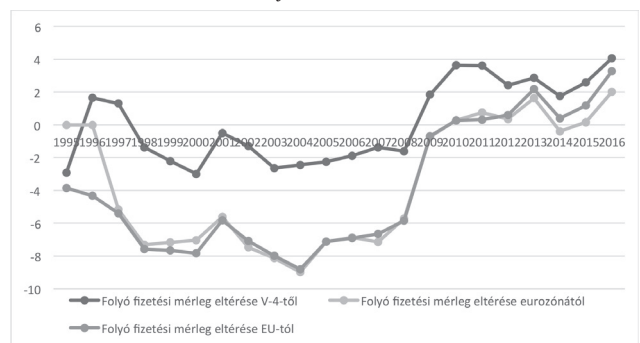

tranzakciókkal) pozícióját bemutató legfontosabb mutatószám a folyó fizetési mérleg GDP-hez viszonyított egyenlege. Ezt a mutatót vizsgálva egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az időszak egészét tekintve is jelenleg vagyunk a legkedvezőbb helyzetben az összes viszonyítási pontunkhoz képest. 2016-ban már legalább plusz két százalékponttal jobb volt a folyó mérleg pozíciónk, mint az eurozónáé, a visegrádiakhoz képest pedig négy százalékponttal jobban álltunk. Az EU-tagság ebben a tekintetben mindenképpen nagyon pozitív hatást gyakorolhatott a trendre, ismervé legfontosabb exportpiacunkat is a korábbi ábrákból. Kérdéses persze, hogy mennyiben átmeneti és mennyiben tekinthető a gyengülő forint következményének ez a teljesítmény, mindezek mellett is, a legnagyobb makrogazdasági sikerként ez utóbbi eredményt könyvelhetjük el uniós csatlakozásunk után, főleg a 2010 utáni évekre vonatkoztatva. Kiegészítésképpen természetesen felhívjuk arra is a figyelmet, hogy a mai, rendkívül bonyolult nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszerben nem lehet önmagában egy folyó fizetési mérleg aktívumra úgy tekinteni, mintha az az adott nemzetállam valós megtakarítása lenne a „külfölddel” szemben. Másrészt fontos lenne arra is rávilágítani, hogy mekkora részarányt képvisel ebben a mutatóban a transz- és multinacionális vállalatok vállalati szervezeten belüli erőforrás-áramlása.

14. ábra

Magyarország GDP-hez viszonyított folyó fizetési mérleg egyenlege százalékpontban kifejezett eltérése a V-4-ek, az eurozóna és az EU átlagától

Forrás: Az IMF WEO 2017. októberi kiadásának adatai alapján saját számítás

A reálgazdasági és fiskális politikai, gazdaságpolitikai tendenciák elemzése új megvilágításba helyezte az elemzést. A magyar gazdasági szereplők és a magyar társadalom sajnos pontosan az EU-csatlakozást követően került olyan helyzetbe, hogy a térségi vezető pozíciót elveszítette. Mindez bizalmatlanná és csalódottá tette hazánkat az EU-val szemben, a kétezres évek derekán pedig rendkívül kedvezőtlen gazdaságpolitikai döntések sorozata rontotta Magyarország helyzetét.

Mind a fiskális politikai integráció, mind pedig a folyó fizetési mérleg egyenlegének kedvező átfordulása javulást eredményezett ebben a helyzetben, de az adósság jelentős mértékű csökkenése és a térséghez képest vett tartós felülteljesítés még várat magára. Magyarország és a kontinens jövőbeni kilátásainak elemzéséhez még jóval szélesebb spektrumú vizsgálatra lenne szükség, a XXI. század minden bizonnyal már nem fog olyan mértékű gazdasági növekedési rátákat hozni, mint a XX. Mindez pedig az abszolút értékekkel szemben a relatív pozíciókon alapuló összehasonlító vizsgálatok előretörését hozhatja magával, ennek a szemléletnek az érvényesítésére törekedtünk a fenti oldalakon.

Összegzés, kitekintés

Magyarország EU-s integrációjának kérdése nem csak gazdasági, hanem társadalmi, politikai vetületekkel is rendelkezik. Az integráció kifejezés legegyszerűbb értelmezése szerint azt kellett megvizsgálunk, hogy mennyire vált Magyarország az uniónak egy organikus, a nagyobb entitás épségét, fejlődését szolgáló részévé. Ezt a kérdést a maga egyszerűsége miatt nem tudtuk holisztikusan vizsgálni tudományos alaposággal a jelenben, hiszen még nem telt el kellő mennyiségű idő annak megítéléséhez, hogy az EU és Magyarország kapcsolatát a kellő távolságból, a kellő nagyságrendű perspektívából vizsgáljuk.

Arra azonban választ tudtunk adni, hogy külkereskedelmi és tőkeáramlási mutatók szempontjából jelentős-e az EU szerepe hazánk gazdasági életében. Válaszunk egyértelműen: igen. Ez azt jelenti, hogy az integrációs elméletekben meghatározott küszöbértékek feletti arányokat láthattunk az elemzésben.

A komplexebb mutatók egyike, a KOF-index is arra mutat rá, hogy egyértelműen és egy tudatos, hosszabb időtávot felölelő ország-stratégia eredményeképpen Magyarország szorosan kapcsolódik az EU-hoz és a Nyugathoz.

A gazdaságilag fejlettebb, magasabb anyagi életszínvonalú nyugati országokhoz képest bár valamelyest felzárkózott az ország, de főleg korábbi, hibás gazdaságpolitikai döntések miatt a hasonló adottságokkal rendelkező országokhoz képest visszaesett Magyarország, pontosan a csatlakozást követő években, amely egyfajta negatív kollektív tapasztalatot jelentett. Az utóbbi időben meghozott gazdaságpolitikai döntések azonban eredményekre vezettek a fiskális politikai fegyelem, valamint a külfölddel fenntartott reálgazdasági kapcsolatok területén. Ezt a pozitív hatású gazdaságpolitikai beavatkozássorozatát sajnálatosan éppen a tudományos és akadémiai szféra nem méltányolja kellőképpen, a piaci szereplők és a társadalom álláspontja bizonyosan eltér az előbb említett csoporttól. Fontos kiemelni, hogy a relatív növe-

kedési és gazdasági felzárkózási teljesítmények vizsgálata hatotta át tanulmányt és nem az abszolútoké. Ennek az az oka, hogy a 2007-2008-as válság után már hosszabb távon nem tűnik elérhetőnek a korábbi időszak dinamikus és „könnyű” gazdasági növekedése. Ilyen helyzetben úgy tudjuk egy ország jelenlegi pozícióját meghatározni, ha a hasonló adottságúak jelenbeli teljesítményével vetjük össze.

A problémakör vizsgálata jóval komplexebb nézőpontrendszer alkalmazását kívánná meg, minthogy igen magasan fejlett és egyre inkább mélyül is az EU-s integráció. A dolgozatban említett kiéleződő ellentétek, valamint az Európai Bizottság apparátusa és a magyar kormány közötti eltérő fejlesztési perspektívák – gazdaságpolitikai, geopolitikai, társadalompolitikai téren egyaránt – azonban arra engednek következtetni, hogy a későbbiekben sem lesz konfliktusoktól mentes a felek közötti kapcsolat. Az éppen aktuálisan is zajló Brexit-tárgyalások, azoknak képlekeny kimenete (Losonc, 2017), valamint számtalan szétartási, konfrontációs folyamat mindenképpen felveti a dezintegráció és a stabilizálásra törekvő, nem mélyülő integráció elméleti szintű vizsgálatának szükségességét is.

Felhasznált irodalom

- ÁGH ATTILA [2012]: Demokráciakutatás a politikai és közpolitikai elemzés keresztútján: a demokráciák minősége és teljesítőképessége. *Politikatudományi Szemle*, XXI. évf., 2. szám, 55–72. o.
- BACHE, I. – GEORGE, S. – BULMER, S. [2011]: *Politics in the European Union*. Oxford University Press, Oxford.
- BÓKA ÉVA [2001]: *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Napvilág, Budapest.
- BALÁZS PÉTER [2003]: *Európai egyesülés és modernizáció*. Osiris, Budapest.
- GYGLI, S – HAELG, F. – STURM, J. [2018]: *The KOF Globalisation Index – Revisited*. KOF Swiss Economic Institute, Zürich.
- HETTYEY ANDRÁS [2017]: „A magyar pozíció teljes körű érvényesítésére nincs esély”: Magyarország európai uniói csatlakozási tárgyalásai és a német külpolitika. <http://real.mtak.hu/64338/1/ksz%20orb%C3%A1n.pdf> (letöltve: 2017. 11. 13.)
- KUCSÉBER LÁSZLÓ ZOLTÁN [2014]: A határon átnyúló fúziók piaci és pénzügyi jellemzői Magyarországon, a külföldi közvetlen befektetések tükrében. *Competitio*, XIII. évf., 1. szám, 30–46. o.
- LENTNER CSABA [2016]: *Rendszerváltás és pénzügypolitika. Tények és tévhitek a neoliberais piacgazdasági átmenetről és a 2010 óta alkalmazott nem konvencionális eszközökről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LOSONCZ MIKLÓS [2017]: *Az Egyesült Királyság kilépése az EU-ból és az európai integráció*. Budapesti Gazdasági Egyetem, Budapest.
- LOSONCZ MIKLÓS [2011]: *Az Európai Unió Rómától Budapestig*. Tri-Mester, Tatabánya.
- PALÁNKAI TIBOR [2010]: Az integráció mérésének lehetőségei. *Köz-gazdaság*, V. évf., 4. szám, 47–72. o.

PALÁNKAI T. – KENGYEL Á. – KUTASI G. – BENCZES I. – NAGY S. GY. [2011]: A globális és regionális integráció gazdaságtana. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PINTÉR TIBOR [2016]: Az Európai Unió bővítése – Szerbia integrációjának kérdései. Doktori értekezés. [http://rgdi.sze.](http://rgdi.sze.hu/images/RGDI/honlapemei/fokozatszerzesi_anyagok/pinter_tibor_disszertacio.pdf)

[hu/images/RGDI/honlapemei/fokozatszerzesi_anyagok/pinter_tibor_disszertacio.pdf](http://rgdi.sze.hu/images/RGDI/honlapemei/fokozatszerzesi_anyagok/pinter_tibor_disszertacio.pdf) (letöltve: 2017.11.28.)

POGÁTSA ZOLTÁN [2009]: Álomunió. Európai piac állam nélkül. Nyitott Könyvműhely, Budapest.

SEY ISTVÁN [2008]: Fejezetek az európai integráció 20. századi történetéből. Universitas-Győr, Győr.